

Бойко С. Т.,
науковий співробітник
лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інституту психології імені Г. С. Костюка
НАПН України
lane.svit.boiko@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА БАТЬКІВ ЗДОБУВАЧІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті досліджено психологічні аспекти інформаційного впливу на батьків здобувачів середньої освіти під час війни. Проаналізовано, як інформаційне середовище (засоби масової інформації, соціальні мережі, офіційні джерела), впливає на емоційний стан батьків, їхній рівень тривожності, довіру до освітніх установ і ухвалення рішень щодо навчання дітей. Особливу увагу приділено явищу інформаційного стресу та механізмам його подолання. Розглянуто стратегії підвищення інформаційної грамотності та психологічної стійкості батьків, а також роль освітніх закладів у формуванні ефективної комунікації під час війни. Результати дослідження можуть сприяти покращенню психоемоційного стану батьків та оптимізації інформаційної взаємодії в освітньому середовищі.

Ключові слова: інформаційний простір, освітній процес, інформаційний стрес, інформаційно-психологічна культура, воєнні дії.

The article examines the psychological aspects of the information impact on parents of secondary school students during the war. It analyzes how the information environment, in particular the media, social networks and official sources, affects the emotional state of parents, their level of anxiety, trust in educational institutions and decision-making regarding children's education. Special attention is paid to the phenomenon of information stress and mechanisms for overcoming it. Strategies for increasing information literacy and psychological resilience of parents are considered, as well as the role of educational institutions in forming effective communication during the war. The results of the study can contribute to improving the psycho-emotional state of parents and optimizing information interaction in the educational environment.

Keywords: information space, educational process, information stress, information and psychological culture, military operations.

В умовах війни інформаційний простір стає ареною боротьби не лише за територію, а й за свідомість людей. В Україні інформаційний вплив має певні особливості, обумовлені кризовою ситуацією, воєнними діями та протидією ворожої пропаганди. Інформаційне поле в Україні під час війни має глибокий і багатогранний вплив на освітній процес, воно формує як виклики, так і можливості для учнів, учителів, батьків та адміністрацій закладів освіти. Так,

батьки здобувачів середньої освіти стикаються з численними психологічними викликами, зокрема з підвищеною тривожністю, невизначеністю щодо майбутнього та інформаційним перенасиченням. Інформаційний вплив через засоби масової інформації, соціальні мережі та офіційні джерела формує їхнє ставлення до освітнього процесу, рівень довіри до освітніх установ та прийняття рішень щодо навчання дітей.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю аналізу психологічних механізмів впливу інформаційного середовища на батьків та розроблення стратегій підвищення їхньої інформаційної стійкості. Оскільки інформаційна війна є невід’ємним складником сучасних воєнних конфліктів, важливо вивчити, як інформаційні потоки можуть сприяти або, навпаки, перешкодити емоційному благополуччю батьків та їх здатності ухвалювати раціональні освітні та виховні рішення.

Дослідження цієї проблематики сприятиме не лише покращенню психоемоційного стану батьків, а й оптимізації комунікаційних стратегій навчальних закладів, що забезпечує ефективнішу адаптацію дітей до умов навчання в період війни.

Мета дослідження – описати психологічні аспекти інформаційного впливу на батьків здобувачів середньої освіти під час війни та розробити рекомендації щодо підвищення їх інформаційної стійкості й адаптації до змін в освітньому процесі.

Завдання дослідження: теоретичне обґрунтування інформаційного впливу на батьків у кризових ситуаціях; аналіз психологічних станів батьків в умовах військових дій та їх реакції на інформаційні потоки; дослідження рівня довіри батьків до освітніх і державних установ у контексті інформаційного впливу; визначення механізмів маніпуляції в медіа та їх впливу на прийняття рішень щодо навчання дітей; розроблення рекомендацій для підвищення інформаційної грамотності та психологічної стійкості батьків.

Методологічна база дослідження. Методологічну основу цього дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує методи психології, соціології, комунікативістики та освітніх наук.

В умовах збільшення кількості збройних конфліктів у світі іноземні науковці та дослідницькі групи звертають увагу на вплив інформаційного поля під час війни на учасників освітнього процесу, хоча безпосередньо дослідження цього самого аспекту в контексті війни не завжди є чисельними чи вузькоспеціалізованими. Після 2014 року, а особливо з 2022 року, у дослідженнях, присвячених аналізу впливу інформаційного поля на освіту, почала фігурувати і війна Росії проти України. Тематика часто перетинається з питаннями інформаційної війни, впливу медіа, дезінформації та психологічних ефектів конфліктів на освіту (Р. К. Моландер, Е. Рідділ, П. А. Вілсон, Л. Сервантес-Дуарте, А. Фернандес-Кано, Г. Маккалок, Д. Брюїс Х. Ф. Монтаньо-Бардалес, П. Паласіос Д. Бургін, Д. Анагностопулос, Б. Вітіелло, Т. Сукале, М. Шмід, Й. М. Фегерт, К. Е. Міллер, Е. Расмуссен та ін.). Зокрема, книга «War in 140 Characters» (2017) Девіда Патрикаракоса є важливою в розумінні того, як соціальні медіа та інформаційне поле змінюють

сприйняття війни. Автор аналізує, як цифрові платформи впливають на освіту в контексті сучасних конфліктів, як-от війна в Україні. Його робота частково базується на інтерв'ю та спостереженнях, що стосуються учнів і студентів, на яких впливають інформаційні потоки [4]. Річард Акреш досліджував вплив конфліктів на освіту, зокрема його робота зі співавторами про наслідки геноциду в Руанді показала, як насильство та пов'язане з ним інформаційне поле (страх, пропаганда) призводять до зниження рівня освіти [8]. Девід Барно (David Barno) та Нора Бенсахель (Nora Bensahel) аналізували «сірі зони» конфліктів, де інформація має ключову роль. Вони звертали увагу на те, як дезінформація та медіа впливають на суспільство, включаючи студентів і вчителів, у період невизначеності, що актуально для воєнних умов [9]. Пітер Померанцев (Peter Pomerantsev) у книзі «This Is Not Propaganda» (2019) аналізує, як інформаційні війни, зокрема російська пропаганда, впливають на суспільство, зокрема молодь і студентів. Його роботи торкаються того, як дезінформація в умовах конфлікту змінює сприйняття реальності учасників освітнього процесу, особливо в країнах, що перебувають під інформаційним тиском, як-от Україна [10].

Зрозуміло, що для українських науковців питання впливу реалій війни, зокрема інформаційного поля, на освітній процес, є особливо актуальним, тож останнім часом чимало авторів приділяють увагу цій проблемі (В. Г. Панок, К. Березяк, В. Сидоренко, С. Пономаревський, В. Бурназова, А. Юдіна, Л. Заліток, К. Андросович, А. Засекін, І. В. Мартиненко, Г. В. Афузова, В. І. Кротенко, К. Молчанова, С. Лупаренко, О. М. Немеш, Т. Палько, К. Травіна, Л. Скальська, Є. Сурело, Ю. М. Широбоков, О. П. Ляска, Н. В. Лунченко та ін.) [1; 3; 5; 6].

Інформаційний вплив на людину під час війни має значний психологічний ефект, оскільки він спрямований на емоції, сприйняття реальності та поведінку. В умовах війни інформація викликає сильні емоції – страху, гніву, жалю чи почуття патріотизму. Постійний потік новин, часто згадуваних, може призвести до перенасичення інформації. Це знижує здатність людини критично аналізувати дані, роблячи її більш вразливою до дезінформації. Інформаційний вплив часто підсилює поділ на «своїх» і «чужих». Це зміцнює почуття належності до певної групи, але також може посилювати ворожнечу та нетерпимість. Постійне споживання новин про насильство, втрату чи загрози може призвести до стресу, тривожності, особливо якщо людина має особистий зв'язок із подіями.

Війна часто руйнує довіру до джерел інформації. Люди можуть або сліпо вірити «своїм» медіа, або навпаки – відкидати будь-яку інформацію, що ускладнює орієнтацію в реальності. У відповідь на інформаційний тиск люди можуть вдаватися до заперечення, уникнення чи раціоналізації, щоб захистити свою психіку від сильного стресу. Ці аспекти активно використовують в інформаційних війнах, де мета – не тільки інформувати, а й впливати на рішення, дії та моральний стан як окремих людей, так і суспільства загалом.

Інформаційне поле в Україні після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року має низку особливостей, які відображають як специфіку

воєнного часу, так і унікальний контекст українського суспільства. Обсяг інформації різко зріс, громадяни зіткнулися з величезною кількістю новин, офіційних повідомлень, заяв міжнародних партнерів та дезінформаційних проблем. Це створило ефект інформаційного перевантаження, коли людям важко відрізнити правду від фейків, що впливає на психологічний стан і здатність приймати рішення. Росія активно використовує дезінформацію для деморалізації українців, зокрема через соціальні мережі, анонімні канали (наприклад, у Telegram). На противагу ворожій пропаганді в Україні посилався інформаційний опір. Соцмережі стали платформами для швидкого поширення правдивих даних, закликів до єдності, підтримки ЗСУ та збору коштів, формуванню сильного національного наративу. Постійні повідомлення про обстріли, жертви, окупацію та гуманітарну кризу посилюють тривожність і страх серед населення. Водночас наративи про героїзм українських захисників та міжнародну підтримку стали джерелом надії, що частково компенсує негативний вплив.

Війна в Україні суттєво впливає на всіх учасників освітнього процесу – учнів, учителів, батьків та адміністрацію закладів освіти. Інформаційний вплив у цих умовах має свої особливості, пов'язані з воєнним контекстом, психоемоційним станом людей та змінами в організації навчання. Зокрема, стає підвищеною роль дезінформації та пропаганди, адже РФ проводить активну інформаційну війну. Учасники освітнього процесу стикаються з дезінформацією, яка спрямована на деморалізацію, сіяння паніки та підрив довіри до української влади й освіти.

Через бойові дії, повітряні тривоги та руйнування інфраструктури значна частина шкіл перейшла на онлайн-навчання або змішаний формат. Це змінило інформаційне середовище: учні та вчителі більше з'являються на цифрових платформах, що створює ризик інформаційного перевантаження, впливу соціальних мереж та кіберзагроз. Постійні повідомлення про війну, втрату та руйнування впливають на психоемоційний стан усіх учасників. Інформація про небезпеку (наприклад, обстріли чи окупацію) може підкреслити тривожність, що ускладнює сприйняття навчального матеріалу. Водночас з'явилася потреба в достовірній інформації про безпечні умови навчання та психологічну допомогу.

Після повномасштабного вторгнення та інтенсивних воєнних дій в освітній процес активно інтегруються теми російсько-української війни, боротьби за незалежність та національну ідентичність. Навчальні програми оновлено, щоб включити історичний контекст агресії, поняття на кшталт «рашизм» чи «руській мір», що формує в учнів критичне ставлення до ворожої пропаганди.

На тимчасово окупованих територіях доступ до української освіти й інформації ускладнений через цензуру, загрози з боку окупаційних адміністрацій та проблеми зі зв'язком. Це створює інформаційний вакуум, де домінує російська пропаганда, що впливає на учнів і вчителів, які залишилися в таких зонах.

Учителі, учні та батьки змушені швидко адаптуватися до змін, отримуючи інформацію від Міністерства освіти і науки, місцевої влади чи волонтерських організацій. Повітряні тривоги, відключення електроенергії та переміщення населення вимагають оперативного інформування про розклади, укриття чи можливості навчання за кордоном.

Соцмережі стали важливим (а для деякого й основним) джерелом новин і спілкування, але водночас вони підсилюють як позитивний (солідарність, підтримка), так і негативний (страх, чутки) інформаційний вплив. Учні та вчителі можуть стикатися з травматичним контентом, що потребує медіаграмотності для його фільтрації.

Інформаційний вплив під час війни суттєво змінює психологічний стан батьків школярів, їхні рішення та взаємодію з дітьми. Батьки, особливо ті, хто проживає в регіонах активних бойових дій або змушені були евакуюватися, постійно відчують страх за життя своїх дітей. Через тривогу батьки можуть бути емоційно виснаженими або, навпаки, надмірно контролювати дітей, що впливає на якість спілкування. Постійний потік новин, маніпуляцій та фейків може викликати у батьків розгубленість, невпевненість у завтрашньому дні та емоційне вигорання. Дорослі можуть несвідомо передавати свою тривожність дітям, а також не приділяти їм достатньо уваги через постійний моніторинг новин. Батьки стикаються з вибором – залишати дітей в Україні чи виїжджати за кордон, переводити їх на онлайн-навчання чи повертати до шкіл. Через стрес від прийняття складних рішень можливі конфлікти в сім'ї, різні погляди батьків і дітей на навчання, соціалізацію, майбутнє. Українські медіа та соцмережі формують у батьків почуття відповідальності за виховання дітей у дусі патріотизму. Батьки більше розмовляють із дітьми про історію, культуру, боротьбу за незалежність, виховуючи громадянську свідомість. Якщо батьки або близькі служать у ЗСУ чи були змушені покинути рідний дім, це може викликати в сім'ї емоційний дисбаланс. Діти можуть відчувати страх за батьків, ставати замкнутими або навпаки, шукати більше уваги. Батьки ж не завжди мають ресурси для якісного емоційного контакту з дітьми попри те, що вони мали б більше уваги приділяти навчанню дітей навичок виживання, психологічної стійкості, критичного мислення. Спільне обговорення важливих тем зміцнює довіру між батьками і дітьми, але іноді може створювати відчуття тиску, особливо якщо дитина не готова до важких розмов. У багатьох сім'ях війна стала поштовхом до згуртованості, коли батьки більше часу проводять з дітьми, підтримують одне одного. В інших випадках – навпаки, війна загострює конфлікти. Там, де є довіра та відвертість, родини стають міцнішими. Де є страх та невизначеність – діти можуть почати віддалятися від батьків, шукати підтримку серед однолітків або в інтернеті.

Інформаційний вплив під час війни може мати серйозні наслідки для психіки школярів та їхніх батьків. Зокрема, значний вплив на психічне здоров'я як школярів, так і їхніх батьків може мати інформаційний стрес.

Інформаційний стрес – це стан психоемоційного напруження, який виникає в результаті надлишку інформації або її інтенсивного впливу на людину. Він проявляється через відчуття перевантаження, тривоги, втоми та

нездатності ефективно обробляти й використовувати отриману інформацію. Відсутність важливої інформації також може спричинити інформаційний стрес. Цей тип стресу виникає через невизначеність і неможливість прийняти обґрунтоване рішення або зрозуміти ситуацію, що призводить до тривоги та психоемоційного напруження [2; 3; 7; 11].

Інформаційний стрес є важливою проблемою в сучасному суспільстві, і для запобігання йому та подолання важливо розвивати інформаційно-психологічну культуру.

Поняття «інформаційно-психологічна культура» [3, с. 38–50] охоплює сукупність знань, навичок і настановлень, які визначають здатність людини ефективно взаємодіяти з інформаційним середовищем та протистояти психологічним впливам. Основними складниками цього поняття є:

1. Когнітивний (знання та критичне мислення): критичне мислення – вміння аналізувати, перевіряти та оцінювати достовірність інформації; медіаграмотність – здатність розпізнавати маніпуляції, пропаганду та фейки; інформаційна грамотність – навички пошуку, аналізу, збереження та ефективного використання інформації.

2. Психологічний (емоційна стійкість і саморегуляція): емоційний інтелект – усвідомлення та контроль власних емоцій у відповідь на інформаційні стимули; стійкість до маніпуляцій – здатність розпізнавати психологічні техніки впливу (наприклад, страх, авторитет, груповий тиск); адаптивність до інформаційного середовища – гнучкість мислення, відкритість до нових знань, але водночас скептичність до неперевірених джерел; медіарелігійність як феномен поєднання релігійних практик, вірувань і цінностей із сучасними інформаційними технологіями. у воєнний час вона може відігравати важливу роль як адаптаційний ресурс, допомагаючи людині зберігати психологічну рівновагу, орієнтуватися в інформаційному середовищі та знаходити сенс у складних життєвих обставинах.

3. Етичний (відповідальне поведіння з інформацією): інформаційна етика – дотримання норм чесності, достовірності та конфіденційності в інформаційній діяльності; цифрова етика – відповідальна поведінка в соціальних мережах, повага до інших учасників інформаційного простору.

4. Комунікативний (взаємодія в інформаційному середовищі): навички ефективної комунікації – вміння чітко висловлювати думки, аргументувати позицію, вести дискусію; протидія дезінформації – здатність виявляти, спростовувати та протидіяти поширенню шейків; кібербезпека та цифрова гігієна – знання про захист персональних даних, уникнення маніпулятивного контенту.

5. Соціокультурний (усвідомлення інформаційних впливів на суспільство): розуміння інформаційної війни – усвідомлення способів ведення гібридних війн, психологічних операцій; культура діалогу – толерантність до різних точок зору, здатність вести конструктивну дискусію; історична свідомість – розуміння історичного контексту інформаційних процесів та їхнього впливу на суспільство.

Інформаційно-психологічна культура може бути ефективним ресурсом для запобігання інформаційному стресу та його подолання. Зокрема, 1) здатність критично оцінювати інформацію допомагає відокремлювати важливе від несуттєвого, зменшуючи інформаційне перенасичення та стрес від надлишку непотрібної або недостовірної інформації; 2) знання про те, як працюють медіа, допомагає розуміти їх вплив і уникати маніпуляцій, які можуть викликати тривогу або страх; 3) уміння ефективно організовувати інформаційні потоки та керувати часом, проведеним в інформаційному середовищі, дає змогу уникати перевантаження інформацією; 4) розвиток психологічної стійкості та навичок саморегуляції допомагає справлятися з негативними емоціями та стресом, викликаними інформаційними впливами; 5) розуміння власних емоцій та емоцій інших людей сприяє кращому управлінню стресом і конфліктами, які можуть виникати через інформаційний вплив; 6) практики цифрової гігієни, як-от встановлення меж для використання девайсів і соціальних мереж, допомагають зменшити вплив інформаційного стресу; 7) впровадження освітніх програм з інформаційної та медіаграмотності сприяє підвищенню загального рівня інформаційно-психологічної культури в суспільстві, що робить його менш вразливим до інформаційного стресу.

Основними шляхами подолання негативних наслідків війни та інформаційного стресу є:

1. Робота з інформаційним простором: фільтрація інформації – використання лише перевірених джерел, обмеження надмірного споживання новин; розвиток медіаграмотності – навчання аналізу інформації, розпізнавання фейків, розуміння маніпуляцій; встановлення «інформаційної гігієни» – чіткі часові межі для перегляду новин, виключення емоційно зарядженого контенту.

2. Психологічна підтримка та емоційна саморегуляція: практики управління стресом – дихальні вправи, медитація, релаксація; фокус на контролі – концентрація на тому, що можна змінити в поточній ситуації; звернення до фахівців – консультації з психологами, кризовими консультантами за наявності сильного стресу.

3. Підтримка дітей та сімейні стосунки: відкрите та чесне спілкування – пояснення подій дитині зрозумілою мовою без зайвої паніки; збереження сімейних ритуалів – спільні вечері, читання, перегляд фільмів для стабільності емоційного фону; допомога дітям у розвитку критичного мислення – навчання аналізу інформації, формування стійкості до маніпуляцій.

4. Соціальна взаємодія та підтримка: збереження соціальних зв'язків – спілкування з друзями, родичами, вчителями; участь у групах підтримки – громадські ініціативи, шкільні проєкти для батьків; допомога іншим як ресурс для власної стійкості – волонтерство, благодійність, участь у суспільних ініціативах.

5. Фізичне та ментальне здоров'я: збалансований спосіб життя – режим сну, правильне харчування, фізична активність; спортивна активність – навіть прості прогулянки допомагають знизити рівень кортизолу (гормону стресу); обмеження кофеїну, нікотину та інших стимуляторів – вони можуть посилювати тривожність.

Подолання негативних наслідків війни серед батьків школярів вимагає цілісного підходу, що включає контроль інформаційного середовища, роботу з емоціями, підтримку дітей, збереження соціальних зв'язків та фізичне здоров'я.

Важливо пам'ятати: стабільність і стійкість батьків – це основа психологічного благополуччя дитини. Тому збереження спокою, свідоме ставлення до інформації та підтримка сімейного середовища є ключовими факторами адаптації в умовах війни.

Висновки. Дослідження психологічних аспектів інформаційного впливу на батьків здобувачів середньої освіти в умовах війни в Україні засвідчило, що інформаційне поле є важливим чинником формування їх психоемоційного стану, ставлення до освітнього процесу та прийняття рішень щодо навчання дітей. У воєнний час батьки стикаються з такими викликами, як підвищена тривожність, інформаційне перенасичення, невизначеність і вразливість до дезінформації, що посилюються активною інформаційною війною, зокрема з боку російської пропаганди. Ці фактори забезпечують їхню здатність раціонально оцінювати співвідношення та підтримувати емоційну стабільність у сім'ї.

Аналіз показав, що інформаційний стрес є значним чинником, який впливає на психічне здоров'я батьків, викликає емоційну нестабільність, розгубленість і навіть передачу тривожності дітям. Водночас інформаційні потоки можуть мати й позитивний ефект, наприклад, через формування почуття патріотизму, згуртованості та надії завдяки наративам про героїзм українських воїнів і міжнародну підтримку. Рівень довіри батьків до освітніх і державних установ значною мірою залежить від якості комунікації та достовірності інформації, яку вони отримують.

На основі проведеного дослідження розроблено рекомендації для підвищення інформаційної стійкості батьків. Так, ключовим є розвиток інформаційно-психологічної культури, яка включає медіаграмотність, критичне мислення, емоційну саморегуляцію та цифрову гігієну. Освітні заклади відіграють важливу роль у цьому процесі, забезпечуючи ефективну комунікацію з батьками, надаючи психологічну підтримку та сприяючи адаптації до змінених умов навчання. Практичні заходи, як-от фільтрація інформації, застосування інформаційної гігієни, підтримка сімейних стосунків і звернення до фахівців, можуть допомогти мінімізувати негативний вплив інформаційного стресу.

Таким чином, для зменшення негативного впливу інформаційного середовища на батьків важливо впроваджувати стратегії підвищення інформаційної стійкості, розвивати навички критичного мислення та створювати ефективні комунікаційні механізми між освітніми закладами, державними установами та громадянським суспільством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційний супровід освітян щодо подолання деструктивних наслідків воєнного стану (ПТСР): реферативний огляд (част. 1) / упоряд.: Я. В. Пилипчук, О. В. Углова, Л. О. Пономаренко; за заг. ред. М. Л. Ростки,

О. П. Лучанінової; бібліогр. ред. О. В. Углова. Віртуальний читальний зал освітянина ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Освіта і наука в умовах війни (онлайн-проект); НАПН України; ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [офіц. сайт]. Київ, 2024. 38 с. URL: https://dnpb.gov.ua/my/5_ER-IAS-ps-2024.pdf

2. Михайлишин У. Б., Шмідзен І. Ю., Товт В. В. Проблема дослідження інформаційного стресу у сучасних наукових підходах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (3), 89-94. 2024. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.3.17>

3. Особливості формування психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві : монографія / Н. В. Пророк, Л. О. Кондратенко, С. Т. Бойко, О. В. Гнатюк, О. Ю. Чекстере та ін. ; за ред. Н. В. Пророк. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. С. 32–70. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710146>

4. Патрикаракос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють конфлікти у XXI столітті. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 352 с.

5. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану : довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів / Н. В. Пророк, С. Т. Бойко, О. В. Гнатюк, О. І. Купрєєва, В. І. Полякова, О. А. Столярчук, Л. Г. Царенко, О. Ю. Чекстере ; за ред. Н. В. Пророк. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 155 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733352>

6. Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни : практичний посібник / Н. В. Пророк, С. Т. Бойко, О. В. Гнатюк, О. І. Купрєєва, Л. Ф. Курило, М. В. Папуча, В. І. Полякова, О. А. Столярчук, Л. Г. Царенко, О. Ю. Чекстере ; за ред. Н. В. Пророк. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 220 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738664>

7. Пундєв В. В. Динаміка впливу інформаційного стресу на здобувачів вищої освіти. *Ментальне здоров'я*. URL: <https://journals.oneu.od.ua/index.php/mh/article/view/10>

8. Akresh R., Philip Verwimp Tom Bundervoet. Civil War, Crop Failure, and Child Stunting in Rwanda. *Economic Development and Cultural Change*. Vol. 59, No. 4 (July 2011), pp. 777-810 (34 pages). Published By: The University of Chicago Press.

9. Barno D. and Bensahel N. Fighting and Winning in the “Gray Zone”. War on the Rocks, May 19, 2015.

10. Pomerantsev P. This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality New York: Public Affairs, 2019. 236 pp.

11. Restian A. Informational Stress: Discussion Paper. *Journal of the Royal Society of Medicine*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/014107689008300615>